

دوره ایلام میانه I در محوطه کول خزینه

دکتر خداکرم مظاهری

استادیار باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام

kh.mazaheri@yahoo.com

تاریخ دریافت ۱۳۹۴/۸/۲۸ تاریخ پذیرش ۱۳۹۴/۱۰/۱

چکیده

محوطه کول خزینه در جنوب شهرستان آبدانان (یکی از شهرستانهای استان ایلام) و در مجاورت دشت خوزستان قرار دارد. کول خزینه در بر گیرنده انباشت‌های فرهنگی دوره‌های مختلفی است. مهم‌ترین و آخرین دوره استقرار در این محل، دوره ایلام میانه I است. مواد فرهنگی مربوط به آخرین دوره استقرار در این محل تشابهات نزدیکی با یافته‌های مکشوفه از هفت‌تپه دارد، علاوه بر این به نظر می‌رسد که هر دو محوطه همزمان متروکه شده‌اند. یکی از حوادث مهمی که در این دوره اتفاق می‌افتد حمله کوری گالزو به سرزمین ایلام است. به نظر می‌رسد که این حادثه موجب متروکه شدن هفت‌تپه و کول خزینه شده است. به نظر می‌رسد که در صورت انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در این محوطه، اطلاعات باستان‌شناسی مفیدی در مورد دوره ایلام میانه I حاصل شود.

واژگان کلیدی: کول خزینه، استان ایلام، بررسی‌های باستان‌شناسی، ایلام میانه I.

مقدمه

تاریخ فرهنگی و سیاسی ایلام باستان به طور کلی به دوران آغاز ایلامی (۲۶۰۰ - ۳۲۰۰ ق. م.)، سلسله اوان (۲۱۰۰ - ۲۶۰۰ ق. م.)، سلسله شیماشکی (۱۹۰۰ - ۲۱۰۰ ق. م.)، سوکالماخ (۱۵۰۰ - ۱۹۰۰ ق. م.)، ایلام میانه (۱۱۰۰ - ۱۴۵۰ ق. م.) و ایلام جدید (۵۰۰ - ۷۵۰ ق. م.) تقسیم‌بندی شده است (علیزاده، ۱۳۷۱، ص ۷۸). در مطالعه چارچوب گاه‌نگاری و تقسیم‌بندی‌های داخلی دوره ایلام میانه با مشکلات متعددی مواجه‌ایم. وقفه‌هایی در منابع نوشتاری هم در آغاز دوره و هم در پایان دوره ایلام میانه دیده می‌شود (Carter, 1998: 319). برای دوره ایلام میانه تقسیم‌بندی‌های مختلفی انجام گرفته است. به طور مثال والا این دوره را بر اساس توالی بسیار بلند سلسله‌های پادشاهی به سه مرحله تقسیم کرده است: ایلامی میانه I (حدود ۱۴۰۰ - ۱۵۰۰ ق. م.) که فرمانروایانش از روی نام کیدینو نخستین فرمانروایان این گروه، گاهی «کیدینوییها» خوانده می‌شوند. ایلامی میانه II (حدود ۱۲۰۰ - ۱۴۰۰ ق. م.) با توجه به نام ایگی‌هالکی بنیان‌گذار سلسله‌ای با ده فرمانروا، به طور کلی «ایگی‌هالکی‌ها» نامیده می‌شود و ایلامی میانه III (حدود ۱۱۰۰ - ۱۲۰۰ ق. م.) که دوران «شوتروکیها» است و از روی نام شوتروک‌نهوتته اول نام‌گذاری شده است (پاتس، ۱۳۸۵، ص ۲۹۷). الیزابت کارتر نیز دوره ایلامی میانه (حدود ۱۰۰۰ - ۱۶۰۰ ق. م.) را به سه مرحله تقسیم نموده، لیکن با تقسیم‌بندی فوق متفاوت است، ایشان برای دوره ایلامی میانه I یا مرحله انتقالی تاریخ ۱۳۰۰ - ۱۶۰۰/۱۵۰۰ ق. م. و برای دوره ایلامی میانه II و ایلامی میانه III تاریخ ۱۰۰۰ - ۱۳۰۰ ق. م. در نظر گرفته‌اند (Carter, 1991: 295). همین پژوهشگر در جایی دیگر برای

دوره ایلامی میانه I تاریخ ۱۳۵۰ - ۱۶۰۰ ق. م. و برای دوره ایلامی میانه II و ایلامی میانه III تاریخ ۱۰۰۰ - ۱۳۵۰ ق. م. در نظر گرفته‌اند (Carter, 1998: 319-320). این مشکلات عمدتاً به دلیل کمبود یافته‌های و پراکندگی مدارک باستان‌شناسی است. بیشتر کاوش‌هایی که مرتبط با این دوره در ویرانه‌های شوش انجام گرفته اطلاعات لایه‌نگاری دقیقی به دست نمی‌دهد و نیازمند بازنگری و کاوش‌های جدید است (Ibid). حتی در ارتباط با کاوش‌های لایه‌نگاری شده اخیر نیز اختلاف نظر وجود دارد (به طور مثال: دومیروشیجی، ۱۳۷۶، ص ۹۷-۹۶). آغاز دوره ایلامی میانه از لحاظ تاریخی با ناپدید شدن سلسله سوکالماخ‌ها و احیاء واژه حکومتی «پادشاه شوش و انشان» مشخص شده است. پایان این دوره را به طور قراردادی حدود ۱۰۰۰ ق. م. تعیین نموده‌اند (Carter, 1998: 319).

اگر دوره ایلام میانه را از نظر زمانی به دو نیمه تقسیم نمایم، اطلاعاتی که از نیمه نخست این دوره در اختیار است بسیار کم‌تر از نیمه دوم این دوره است. در واقع با آن که اواخر دوره ایلام میانه، یعنی سده‌های چهاردهم تا دوازدهم ق. م. را کمابیش می‌شناسیم، دوران بین حکومت آخرین حکمرانان عهد سوکالماخ و آغاز کار دودمان ایگه‌هالکید^۱ (سلسله نیرومند ایلام میانه) هنوز به درستی شناخته نشده است (علیزاده، ۱۳۷۱، ص ۷۸). یکی از مهم‌ترین بقایای معماری شناخته شده از دوره ایلام میانه I (۱۳۵۰ - ۱۶۰۰ ق. م.) هفت‌تپه است. به نظر می‌رسد که عمر این محوطه خیلی کوتاه بوده است. کاوش‌های باستان‌شناسی در هفت‌تپه فقط تا

^۱Ige- Halkid

چغازنبیل مربوط به دوره ایلام میانه II است. نشان‌های باستان‌شناسانه و تاریخ هنری که آغاز دوره ایلام میانه I را مشخص می‌نماید، بحث‌انگیز هستند. این ابهام، فقدان اطلاعات لایه‌نگاری شده در مورد شهر شاهی A در شوش؛ و نیز پراکندگی دیگر مدارک باستان‌شناسی را منعکس می‌سازد. گونه‌های شاخص سفال ایلام میانه I شامل گروه متنوعی از سبوها یا لیوان‌های با شانه‌های گرد و پایه‌های دگمه‌ای‌شکل یا کنده‌ای‌شکل و یا پایه‌های بلند می‌شود. تاریخ نهایی که در آن این فرم‌های سفالینه مورد استفاده قرار گرفته‌اند، حدود ۱۳۵۰ ق. م. تعیین شده است، زیرا این نوع سفال‌های پایه‌دگمه‌ای در چغازنبیل ناشناخته‌اند (Carter, 1998 : 319).

ابهامی که تاریخ این دوره ایلام را در بر گرفته بود، با فتح شوش به دست کوری‌گالزوی دوم (۱۳۲۴ - ۱۳۴۵ ق. م.) پادشاه کاسی بابل زدوده می‌شود، اما نمی‌دانیم که طی دو قرن پیش از آن چه می‌گذشته است (هیتس، ۱۳۷۱، ص ۱۱۷ و مجیدزاده، ۱۳۷۰، ص ۱۹). داستانی بسیار دل‌انگیز در وقایع‌نامه‌ای متاخر می‌گوید که هورپاتیل^۳ شاه ایلام از کوری‌گالزو^۴ خواست تا در دورشولگی^۵ که نام دژی بود که به وسیله شاه بزرگ سلسله سوم اور ساخته شده بود، با وی نبرد کند. شاه ایلام گفت که نتیجه این نبرد باید سرنوشت ایلام را تعیین کند. نیروهای دو طرف با یکدیگر درگیر شدند، سربازان هورپاتیل^۳ وی را فرو گذاشتند و ایلام بخشی از امپراطوری کوری‌گالزو گردید (کامرون، ۱۳۷۲، ص ۷۵). کوری-گالزو در یک مبارزه سرنوشت‌ساز بر تمام سوزیان دست یافت. پیروزی‌ای که در شوش، آن را جشن

اندازهای به روشن شدن جهات فرهنگی و سیاسی تمدن ایلام در نیمه اول سده چهاردهم ق. م. کمک کرده است (همان). در واقع الواح انتشار یافته از حفریات هفت‌تپه که افزون بر ششصد لوح است، به انضمام دو سنگ یادمان، جسته و گریخته اطلاعاتی را درباره تاریخ ایلام در اوایل قرن چهاردهم ق. م. به ما می‌دهد. اطلاعات به دست آمده در متن کتیبه‌ها و لوحه‌ها حاکی از آن است که مجموعه باستانی هفت‌تپه به وسیله تپتی‌اهر^۲ پادشاه ایلامی که خود را پادشاه شوش، ایلام و انشان معرفی نموده، بنا گردیده و بر اساس همین مدارک این پادشاه همزمان با کدشمن‌کورگل پادشاه کاسی بوده است. این پادشاه کاسی به احتمال قریب به یقین می‌بایست همان کدشمن‌انلیل اول (۱۳۶۰ - ۱۳۷۴ ق. م.) بوده باشد (نگهبان، ۱۳۷۲، ص ۳۲ و مجیدزاده، ۱۳۷۰، ص ۱۸-۱۹). به دنبال کم اهمیت شدن شوش در سده‌های پانزدهم و چهاردهم ق. م.، هفت‌تپه در ۱۰ کیلومتری جنوب آن رشد نمود و به گستره‌ای نزدیک به ۳۰ هکتار رسید. سپس در حدود ۱۳۰۰ ق. م. سلسله ایگهالکی تشکیل گردید و مهم‌ترین پادشاه این سلسله اونتاش‌گال (۱۲۴۵ - ۱۲۶۵ ق. م.) بود که شهر دوراونتاش و زیگورات چغازنبیل را احداث نمود که بقایای آن در حدود ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی هفت‌تپه واقع است. درست قبل از احداث شهر دوراونتاش و زیگورات چغازنبیل، هفت‌تپه به عنوان یک مرکز مهم ایلامی متروک شد (نگهبان، ۱۳۷۲، ص ۳۱ و علیزاده، ۱۳۷۱، ص ۷۸). در واقع می‌توان گفت که به طور قراردادی مجموعه هفت‌تپه مربوط به اواخر دوره ایلام میانه I و مجموعه

³ -Hurpatila

⁴ -Kurigalzo

⁵ -Dur Shulgi

موقعیت و توصیف محوطه کول خزینه

محوطه باستانی کول خزینه از لحاظ موقعیت جغرافیایی در طول $N.32^{\circ}38'27.6''$ و عرض $E.47^{\circ}54'051''$ و ارتفاع ۲۷۵ متر از سطح دریا واقع است. این اثر در بخش مورموری از توابع شهرستان آبدانان قرار دارد، شهرستان آبدانان یکی از شهرستان‌های استان ایلام است که در دامنه‌های جنوبی کبیرکوه واقع است. به خط مستقیم شهر آبدانان مرکز شهرستان، در فاصله ۶۰ کیلومتری شمال غربی کول خزینه قرار دارد. منطقه‌ای که کول خزینه در آنجا واقع شده به نام «کُنارکوه» معروف است که ظاهراً به علت پوشش منطقه توسط درختان کُنار است. آبادی کوچک عشایری کُنارکوه در فاصله ۱۵۰۰ متری شمال غرب این محوطه واقع است. کول خزینه در موقعیتی سوق‌الجیشی و مناسب شکل گرفته به طوری که مشرف به محل تلاقی دو رودخانه کرخه و سیاه‌گاو است. رودخانه سیاه‌گاو در فاصله حدوداً $4/5$ کیلومتری جنوب آن به کرخه می‌پیوندد (نقشه ۱ و تصاویر ۱ و ۲). سد شماره ۱ کرخه در فاصله حدوداً ۲۷ کیلومتری جنوب شرقی این محوطه ساخته شده است. ویرانه‌های شوش در فاصله ۶۰ کیلومتری و محوطه هفت‌تپه در فاصله ۷۷ کیلومتری جنوب، جنوب شرق کول خزینه واقع اند.

از لحاظ موقعیت جغرافیایی و توپوگرافی کول خزینه محوطه‌ای است که بر روی یک تپه طبیعی با شیب بسیار تند و با ارتفاع حدود ۴۰ متر قرار دارد. تپه طبیعی مذکور از جنس رسی آبرفتی بوده و مسیل عمیق و عریضی از دامنه‌های شرقی، جنوبی و غربی آن می‌گذرد، مسیل مذکور در نهایت به رودخانه سیاه‌گاو می‌پیوندد. این مسیل، دامنه‌های شرقی، جنوبی و غربی محوطه کول خزینه را به شکل

گرفت، جایی که مجسمه خود را به یک معبد بخشید، با کتیبه‌ای این چنین: «کوری‌گالزو شاه ملت‌ها، حکمران مطلق شوش و ایلام، نابوده کننده مرهشی». حمله مثل اغلب اوقات گذشته از بابل شروع شد، در طول کوه‌های شمال شرق، کبیرکوه و به دشت ایلام ختم شد و ... (هیتتس، ۱۳۷۱، ص ۱۳۱). به نظر می‌رسد فقط مناطقی را که کوری‌گالزو نام آورده فتح نموده و بقیه کشور ایلام در دست او قرار نگرفته است. کشور ایلام به علت وضع جغرافیایی که داشته، هر وقت که از یک وحدت مقتدر سیاسی برخوردار نبود، عموماً به قسمت‌های مجزای منطقه‌ای جغرافیایی تقسیم می‌شد که هریک مستقلاً به وسیله پادشاهان و شاهزادگان اداره می‌شد (نگهبان، ۱۳۷۲، ص ۵۰۸). هورپاتیل شاه ایلام در ترتیب شاهان ایلام میانه، بعد از تپتی‌اهر قرار می‌گیرد (مجیدزاده، ۱۳۷۰، جدول ۴)، و بدین ترتیب به نظر می‌رسد که حمله کوری‌گالزو در متروکه شدن مجموعه هفت‌تپه تاثیر داشته است. یکی از محوطه‌های باستانی که در سال‌های اخیر و در جریان بررسی‌های باستان‌شناسی شناسایی شده است محوطه باستانی کول خزینه در جنوب شهرستان آبدانان از توابع استان ایلام است. آخرین دوره فرهنگی که در این محوطه شکل گرفته است مربوط به دوره ایلام میانه I است. به نظر می‌رسد که با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی در این محل، می‌توان اطلاعات مفیدی به ویژه در ارتباط با دوره ایلام میانه I به دست آورد.

محدود بودن مواد فرهنگی گردآوری شده و نیز به دست نیاوردن مواد فرهنگی مناسب در آن زمان، این محوطه به درستی گاه‌نگاری نشده بود، لذا بدین منظور و برای تکمیل اطلاعات مورد نیاز، کول‌خزینه در پاییز سال ۱۳۹۱ به مدت ۲ روز مورد بررسی پژوهشی^۶ قرار گرفت. در امر گردآوری داده‌ها، برحسب دانش و شناخت موجود به نمونه‌برداری پرداخته شد. هدف نهایی در اینجا کسب بیشترین اطلاعات و گردآوری مناسب‌ترین داده‌ها بود. جهت انجام گونه‌شناسی و مطالعات فرهنگی مرتبط با آن، از سطح مکان مورد مطالعه، فقط قطعات سفال نمونه‌برداری شده و در ارتباط با سایر مواد فرهنگی، فقط به ذکر آن و یا تهیه عکس از آن بسنده گردید. بعد از گردآوری داده‌ها و تنظیم اطلاعات و طراحی و ترسیم مدارک باستان‌شناسی، با استفاده از روش‌های آماری و استقرایی به تجزیه و تحلیل داده‌ها و مطالعه جنبه‌های صوری و ساختاری مدارک مذکور پرداخته شده است.

داده‌های فرهنگی کول‌خزینه

در طی بررسی سال ۱۳۹۱ کول‌خزینه مشاهده گردید که حجم انبوهی از مواد فرهنگی شامل سفال، تیغه‌ها و ریز تیغه‌ها و تراشه ابزارهای سنگ چخماقی، ابزارآلات سنگی، قطعات ریز از ظروف قیری، قطعات سالم یا شکسته آجر، لاشه و قلوه سنگ، تکه‌های استخوان، تکه‌های ریز فلز و ... در سطح و دامنه‌های آن پراکنده است. فراوانی مواد فرهنگی به ویژه تکه‌های سفال نسبتاً چشمگیر است به طوری که در مجموع تقریباً در هر متر مربع

پرتگاه درآورده است. این محوطه از چهار جهت اصلی کاملاً غیر قابل دسترسی است. تنها راه دسترسی به آن از طریق جبهه شمال‌غربی می‌باشد. ارتفاع تپه مذکور در این قسمت ۱۴ متر با شیب نسبتاً تند است، اما قابل دسترسی است. امروزه محوطه مذکور به ابعاد طول شرقی غربی ۱۱۰متر و عرض شمالی جنوبی ۴۵ متر است، لیکن از آنجایی که زیرساخت این محوطه زمین‌های رسی آبرفتی است به همین خاطر در طول زمان و با بارش باران‌های شدید و جریان فرسایش آسیب‌های فراوانی به این محوطه وارد شده و به نظر می‌رسد که قسمت‌های زیادی از آن شسته شده و درون بستر مسیل فرو ریخته و ریزش نموده است، در واقع این محوطه جزو محوطه‌های باستانی است که بر فراز بقایای فرسایشی شکل گرفته و محیط اصلی پیرامون آن تا حد زیادی از بین رفته است.

سابقه مطالعات باستان‌شناسی

کول‌خزینه برای اولین بار در جریان فصل سوم بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان آبدانان در سال ۱۳۸۴ شناسایی گردید. در گزارش مربوطه محوطه مذکور با عنوان «کول‌خزینه گنارکوه» و با کد A.M-55 معرفی شده است. از جمله مدارک پیوست معرفی این محوطه، تصاویر محوطه، تصاویر قطعات سفال جمع‌آوری شده، نقشه محوطه و طرح ۱۹ قطعه سفال از سفال‌های گردآوری شده از سطح محوطه است. در گاه‌نگاری این محل، یافته‌های سطحی را به دوره‌های مفرغ و ایلام میانی نسبت داده‌اند (مرادی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۱ - ۱۰۲). با بازبینی مواد فرهنگی گردآوری شده در بررسی سال ۱۳۸۴ به نظر می‌رسید که با توجه به عدم شناخت کافی،

^۶-Case of Study

وزن مشکل است و در اثر بارش‌های تند و سیلاب‌های فصلی این قبیل نمونه‌ها به طور کامل به وسیله جریان آب از محوطه دور شده‌اند.

یکی از مواد فرهنگی که در جریان بررسی‌های باستان‌شناسی کول‌خزینه مشاهده گردید قطعات آجر است. فراوانی قطعات آجر بر روی دامنه‌های محوطه به سمت مسیل قابل توجه است، لیکن در حدی نیست که بتوان گفت یک بنایی را به طور کامل از آجر ساخته‌اند. در واقع همان طوری که در معماری ایلام باستان نیز مرسوم بوده است، به نظر می‌رسد که فقط قسمت‌های مهم و جاهایی را که در معرض فرسایش بوده با آجر پوشش داده‌اند و در بیشتر مواقع از خشت استفاده شده است. آجرهایی که در اینجا دیده می‌شود به دو رنگ نخودی یا قرمز هستند. آجرهای سالم به ندرت دیده می‌شود. ضخامت نمونه آجرها مابین ۵/۸ - ۵ سانتی‌متر است. در بررسی‌های این محل ۲ نمونه آجر سالم مشاهده گردید که ابعاد یکی ۵/۷ × ۳۰ × ۲۰ و ابعاد دیگری ۵/۸ × ۳۴ × ۳۲ سانتی‌متر بود و تا حدودی مشابه نمونه آجرهای ایلام باستان به کار رفته در معماری هفت‌تپه هستند. در هفت‌تپه خوزستان در دوره ایلامی میانه برای این که ساختمان‌های خشتی بتوانند در مقابل باران‌های دشت خوزستان مقاومت کافی داشته باشند، تدبیری در معماری ایلامی به کار رفته که از هر لحاظ حایز اهمیت است. در اینجا محل‌هایی که در معرض باران قرار می‌گرفته مانند کف راه‌روها و حیاط و محوطه روباز معابد و روی سطح دیوارها و همچنین مکان‌هایی که برای آن اهمیت خاصی برخوردار بوده‌اند همگی از آجر ساخته شده‌اند، یعنی حجم اصلی و متن ساختمان‌ها را با خشت ساخته‌اند و برای مقاومت در مقابل فرسایش طبیعی، پوشش

۱۵-۱۰ تکه سفال دیده می‌شود. تراکم این آثار در شیب و کناره‌های آن به ویژه به سمت کف مسیل بیشتر است و پراکندگی این آثار تا ده‌ها متر دورتر از محوطه به ویژه در سمت شمال قابل مشاهده است. علاوه بر آن به نظر می‌رسد که در اثر باران‌های تند زمستانی و سیلاب‌های فصلی بسیاری از مواد فرهنگی به درون مسیل شسته شده و یا با جریان مسیل به طور کامل از محوطه دور شده، یا این که در زیر رسوبات دفن شده‌اند.

۴۷ قطعه سفال در بررسی سال ۱۳۹۱ کول‌خزینه گردآوری، طراحی و مورد مطالعه قرار گرفت. در نتیجه مطالعات اخیر مشخص گردید که کول‌خزینه دربرگیرنده انباشت‌های فرهنگی مربوط به دوره پیش از تاریخ و دوره‌های تاریخی شوش VI, IVB, V, VII است. در این مقاله یافته‌های مربوط به دوره اخیر یعنی شوش VII (ایلام میانه I / ۱۳۵۰-۱۶۰۰ ق.م.) مورد بحث قرار می‌گیرد. در سطح محوطه کول‌خزینه قطعات همه نوع سفالی از سفال‌های نوع خمیره‌ای بسیار سنگین تا سفال‌های بسیار ظریف مشاهده می‌گردد. سفال‌ها در اثر فرسایش طبیعی به قطعات ریزی تبدیل شده‌اند. افزون بر آن جداره اکثر نمونه‌ها دچار سائیدگی شده است. با وجود این که عمده سفال‌های پراکنده از گونه سفال‌های ظریف و متوسط هستند، با این حال قطعات فراوانی سفال‌های خمیره‌ای نیز وجود دارد. بر روی برخی از قطعه سفال‌های خمیره‌ای آثار سوراخ‌هایی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد نوعی وصله‌کاری بوده است. بر روی برخی از سفال‌های خمیره‌ای و سفال‌های متوسط آثار پوشش قیر دیده می‌شود که در نوع خود کم نظیر و قابل توجه است. به نظر می‌رسد که در میان سفال‌های ظریف، یافتن نمونه‌های سبک

کانی‌های ریز سیاه رنگ درون بافت برخی نمونه‌ها دیده می‌شود، علاوه بر این بر روی جداره برخی نمونه‌ها مواد معدنی رسوب نموده است. پوشش‌های گلی بر روی جداره‌های اکثر این نمونه‌ها به کار رفته است که به رنگ‌های نخودی، نخودی سبز، نخودی نارنجی یا کرم هستند. در برخی موارد رنگ پوشش‌های گلی به کار رفته متفاوت با رنگ خمیره سفال‌های مربوطه است. همه سفال‌های این گروه، بجز یک مورد، دست سازند. سفال‌ها خوب پخته شده‌اند و خمیره آنها بافت منسجم و رنگ یکدستی دارد. هیچ‌گونه تزئینی بر روی سفال‌ها به کار نرفته است فقط آثار نوارهای کنده افقی کم عمقی بر روی بدنه برخی نمونه‌ها دیده می‌شود که نمی‌توان آنها را تزئین نامید. شکل قطعات مربوط به کف ظروف سفالی به طور دقیق قابل بازسازی نیست، لیکن به نظر می‌رسد که عمدتاً متعلق به لیوان‌های پایه دگمه‌ای هستند. بر اساس مطالعات گونه‌شناسی می‌توان شکل‌های ذیل را در میان قطعات مربوط به لبه تشخیص داد: لیوان با لبه باریک متمایل به بیرون و شانه شیبدار که بدنه گرد و دهانه تقریباً مخروطی دارد (شکل ۱: ۵)، لیوان شانه‌دار با لبه باریک متمایل به بیرون، بدنه بیضوی و دهانه تقریباً قیفی‌شکل (شکل ۱: ۶) و سبوی با بدنه زاویه‌دار و دارای لبه مستقیم متمایل به بیرون (شکل ۱: ۱). شکل لبه‌ها نیز تا حدودی متنوع است و می‌توان آنها را به این شکل دسته‌بندی نمود: لبه باریک متمایل به بیرون (شکل ۱: ۵ و ۶)، لبه مستقیم متمایل به بیرون (شکل ۱: ۱ و ۴)، لبه ضخیم به بیرون پخ (شکل ۱: ۳) و لبه تاخورده (شکل ۱: ۲).

مطالعات گونه‌شناسی و مقایسه‌ای حاکی از این است که سفال‌های این گروه مشابه مجموعه

روی را آجر به کار برده‌اند. رایج‌ترین اندازه آجرهای به کار رفته در هفت‌تپه به ابعاد $۸ \times ۳۸ \times ۳۸$ ، $۸ \times ۱۹ \times ۳۸$ و $۶ \times ۳۵ \times ۳۵$ سانتی‌متر است (نگهبان، ۱۳۷۲، ص ۷۰ - ۷۱).

سفال‌های دوره ایلام میانه I کول‌خزینه

در بررسی سطح و دامنه‌های محوطه کول‌خزینه و درون مسیل پیرامون آن تعداد ۱۶ قطعه سفال مربوط به دوره ایلام میانه I گردآوری شد (تصاویر ۳ و ۴ و شکل ۱). میزان پراکنش سفال‌های این گروه نسبت به سفال‌های سایر دوره‌ها بیشتر است که احتمالاً به این دلیل است که متأخرترین دوره باستان‌شناسی کول‌خزینه است و در واقع مواد فرهنگی این گروه در لایه‌های سطحی واقع‌اند و در بررسی‌های سطحی بیشتر دیده می‌شوند. شش قطعه از سفال‌های این گروه قطعات مربوط به لبه و ده قطعه مابقی مربوط به کف ظروف سفالی‌اند. سفال‌های این مجموعه را از نظر خمیره می‌توان به دو گروه تقسیم نمود: گروه اول سفال‌های با خمیره در طیفی از رنگ نخودی شامل نخودی، نخودی سبز و نخودی نارنجی که در اکثریتند و گروه دوم سفال‌های با خمیره در طیفی از رنگ قرمز (شامل قرمز و قرمز روشن) را در بر می‌گیرد. از ذرات مواد معدنی برای خمیرمایه اکثر سفال‌ها استفاده شده است که در برخی موارد با ذرات آلی در آمیخته است. جداره قطعات مربوط به لبه صاف و هموار است، لیکن بر روی اکثر جداره‌های داخلی قطعات مربوط به کف ظروف سفالی، ناهمواری‌هایی دیده می‌شود. بافت اکثر نمونه‌ها سخت و محکم است. ذرات مواد معدنی به شکل ذرات سفید رنگ مواد آهکی و

سفال‌های دوره ایلام میانه I مکشوفه از لایه‌های XII XIII - کارگاه A شهر شاهی و لایه‌های ۱۲ و ۱۳ شهر شاهی II در شوش و به ویژه سفال‌های مکشوفه از هفت‌تپه هستند. سفال‌های این دوره محوطه کول‌خزینه ارتباطات و تشابهات نزدیکی با سفال‌های مکشوفه از هفت‌تپه دارند. در واقع سفال‌های این گروه از نوع سفال‌های ایلامی میانه I (شوش VII / ۱۳۵۰-۱۶۰۰ ق. م.) هستند. عمومی‌ترین اشکال ظروف سفالی این مرحله را لیوان‌های پایه دگمه‌ای/ دکمه‌ای^۷ با شانه‌های گرد یا شیب‌دار تشکیل می‌دهد. برای توصیف کامل سفال این دوره، بایستی به سفال‌های مکشوفه از هفت‌تپه مراجعه نمود (Carter, 1991: 295). سفال‌های مکشوفه از هفت‌تپه را در گام نخست به دو دسته منقوش و غیر منقوش تقسیم نموده‌اند. سفال‌های منقوش، نخودی رنگ بوده که سطح این سفال‌ها را با نقوش ساده هندسی با رنگ‌های قهوه‌ای باز و یا تیره و یا مایل به قرمز مزین نموده‌اند. تعداد قطعات منقوش به قدری کم و ناچیز است که واقعاً مجموع آنها، نمی‌تواند دسته اصلی خاصی را معرفی نماید. دسته دوم سفال‌های غیر منقوش اند که تعداد آنها بسیار زیاد بوده و تقریباً قسمت عمده آثار سفالی مکشوفه از هفت‌تپه را شامل می‌شود. این گروه سفال‌ها را در برخی موارد با نقوش کنده یا فشرده ساده تزیین نموده‌اند. پوشش این نوع سفال به رنگ نخودی مایل به سبز و یا صورتی است و چرخ سازند. سفال‌های ساده (غیر منقوش) را براساس شکل و نوع لبه و بدنه و پایه ظروف، به دو گروه کلی طبقه‌بندی نموده‌اند: الف- کوزه‌ها و تنگ‌های

سفالی. ب- کاسه‌های مختلف. کوزه‌ها و تنگ‌های سفالی را به سه دسته اصلی تقسیم نموده‌اند که عبارتند از: ۱- تنگ‌ها با کف گرد و یا نوک‌تیز. ۲- تنگ‌ها و ساغره‌های با پایه دگمه‌ای شکل. ۳- تنگ‌ها و ظروف خمیره‌ای شکل با کف مسطح. هر کدام از این دسته‌ها خود به گروه‌های مختلف کوچک‌تری طبقه‌بندی شده‌اند. شاخص‌ترین گروه در میان سفال‌های این دوره مکشوفه از هفت‌تپه، تنگ‌ها و ساغره‌های با پایه دگمه‌ای شکل هستند. این گروه به علت کف کوچک و مسطح و متمایز از بدنه، به نام ظروف کف‌دگمه‌ای مشهور گردیده‌اند. کف این ظروف نسبت به بدنه آنها بسیار کوچک بوده و با وجودی که می‌توانند بر روی پایه خود مستقر گردند، ولی به علت کوچکی پایه، چندان پابرجا نیستند و به آسانی در می‌غلطند. زائده برآمده‌ای در داخل کف برخی نمونه‌ها دیده می‌شود. کف برخی نمونه‌ها صاف و در نمونه‌های دیگر مقعر ساخته شده است (نگهبان، ۱۳۷۲، ص ۱۳۲-۱۳۹). مدارک و آثار به دست آمده در حفاری هفت‌تپه، اطلاعاتی مربوط به دوران مابین ۱۳۵۰-۱۵۰۵ ق. م. در اختیار گذارده است. نوع سفال مکشوفه، به خصوص گروه سفالی که با پایه‌های دگمه‌ای شکل ساخته شده‌اند، کاملاً قابل مقایسه با سفالی است که در حدود اواسط هزاره دوم ق. م. در دوران کاسی‌ها در میانرودان نیز مورد استعمال بوده است (همان، ص ۳۰-۳۱ و ۴۴۰-۴۴۱). همان طوری که پیشتر اشاره گردید- تاریخ نهایی که در آن لیوان‌های پایه دگمه‌ای/ دکمه‌ای مورد استفاده قرار گرفته‌اند، حدود ۱۳۵۰ ق. م. تعیین شده است، زیرا این نوع سفال‌های پایه دگمه‌ای در چغازنبیل ناشناخته‌اند (Carter, 1998 : 319).

⁷ -Button-Based

نتیجه‌گیری

این محوطه مهم نیاز مبرم به انجام کاوش‌های باستان‌شناسی اضطراری است.

محوطه کول‌خزینه در موقعیت بسیار مناسبی در شمال غرب ویرانه‌های شوش و در مجاور دشت خوزستان شکل گرفته است. آنچه به اهمیت موقعیت کول‌خزینه می‌افزاید قرارگیری آن در محل تلاقی دو رودخانه کرخه و سیاه‌گاو است و بر همین اساس به نظر می‌رسد که انباشت‌های فرهنگی مهمی را درون خود پنهان نموده است. بر اساس مطالعات گونه-شناسی، مقایسه‌ای و گاه‌نگاری که بر روی سفال‌های گردآوری شده در جریان بررسی کول‌خزینه انجام پذیرفت مشخص گردید که این محوطه در برگیرنده انباشت‌های فرهنگی مهمی از چندین دوره باستان-شناسی است. آخرین و جدیدترین دوره استقرار که در این مکان شکل گرفته است دوره ایلام میانه I بوده و سفال‌های این دوره کول‌خزینه، ارتباطات و تشابهات نزدیکی با سفال‌های مکشوفه از هفت‌تپه دارند و به نظر می‌رسد که هر دو محوطه در یک دوره متروکه شده‌اند. یکی از حوادث مهمی که در این دوره اتفاق می‌افتد حمله کوری‌گالزوی دوم پادشاه کاسی بابل به سرزمین ایلام است. به نظر می‌رسد که این حادثه موجب متروکه شدن هفت‌تپه و کول‌خزینه شده است. در پایان دوره ایلام میانه I استقرار در این محل برای همیشه پایان می‌یابد و دیگر در هیچ دوره‌ای در این محل استقرار شکل نمی‌گیرد. متأسفانه این محوطه بر روی بقایای فرسایشی شکل گرفته است و در ادوار گذشته محیط پیرامون آن تا حد زیادی از بین رفته است به طوری که امروزه تمامی محیط پیرامون به شکل اراضی ناهموار و مسیل‌های فراوان در آمده است؛ از سوی دیگر قسمت‌های زیادی از سطح و دامنه‌های محوطه در اثر فرسایش تخریب شده است، لذا برای نجات

منابع و مأخذ

- ۱- پاتس، دنیل، تی، ۱۳۸۵، باستان‌شناسی ایلام، ترجمه زهرا باستی، تهران، انتشارات سمت.
- ۲- دومیروشیجی، پی‌پر، ۱۳۷۶، «لایه‌نگاری ایلامی جدید در شوش»، در شوش و جنوب غربی ایران، تاریخ و باستان‌شناسی، ترجمه هایده اقبال، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، صص ۸۹-۱۰۵.
- ۳- علیزاده، عباس، «نقد و معرفی کتاب حفريات هفت‌تپه»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال ششم، شماره پیاپی ۱۱ و ۱۲، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱، صص ۷۸ - ۸۲.
- ۴- کامرون، جورج، ۱۳۷۲، ایران در سپیده دم تاریخ، ترجمه حسن انوشه، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۵- مجیدزاده، یوسف، ۱۳۷۰، تاریخ و تمدن ایلام، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- ۶- مرادی، ابراهیم، ۱۳۸۴، گزارش فصل سوم بررسی و شناسایی باستان‌شناسی شهرستان آبدانان (بخش مورموری)، آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
- ۷- نگهبان، عزت‌الله، ۱۳۷۲، حفاری هفت‌تپه دشت خوزستان، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ۸- هیتس، والتر، ۱۳۷۱، دنیای گم شده عیلام، ترجمه فیروز فیروزنیا، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

9- Carter, Elizabeth, 1991, «Ceramics VII- VIII, The early Bronze Age in south western & southern Persia» , Encyclopaedia Iranica, vol. 5, fase. 3, pp. 294-297.

10- Carter, Elizabeth, 1998, «The archaeology of Ilam», Encyclopaedia Iranica, vol. 8, fase. 3, pp. 313-325.

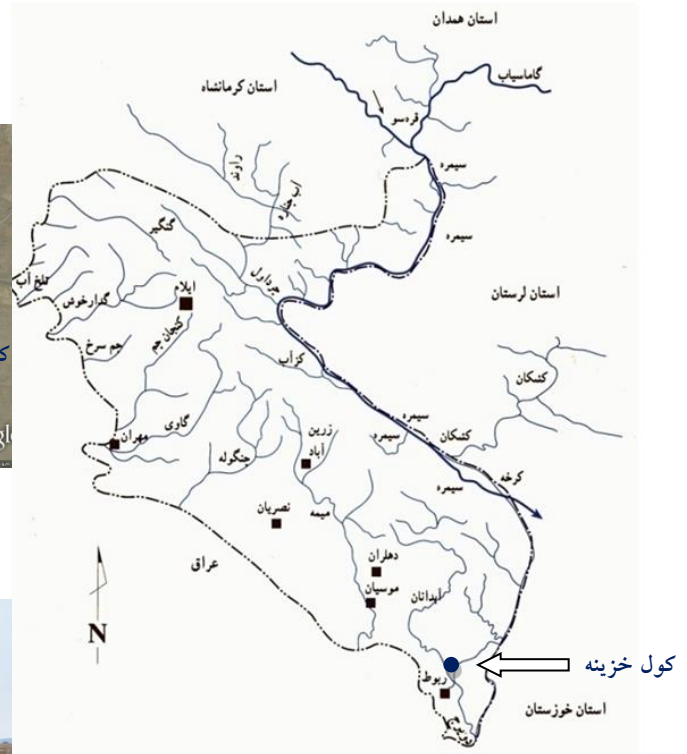
11- Gasche, Hermann, 1973, La poterie Elamite du deuxieme millenaire a.c. MDAI.47, Leiden & Paris, E.J. Brill & P.Geuthner.

تصویر ۱: موقعیت کول خزینه در نقشه ماهواره ای گوگل

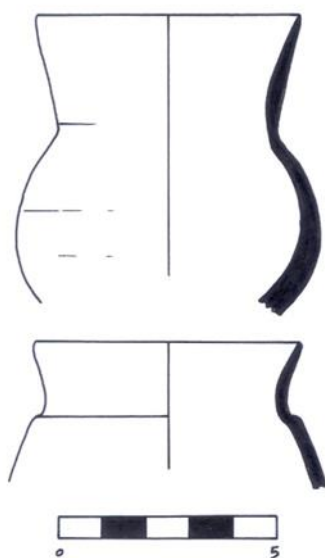
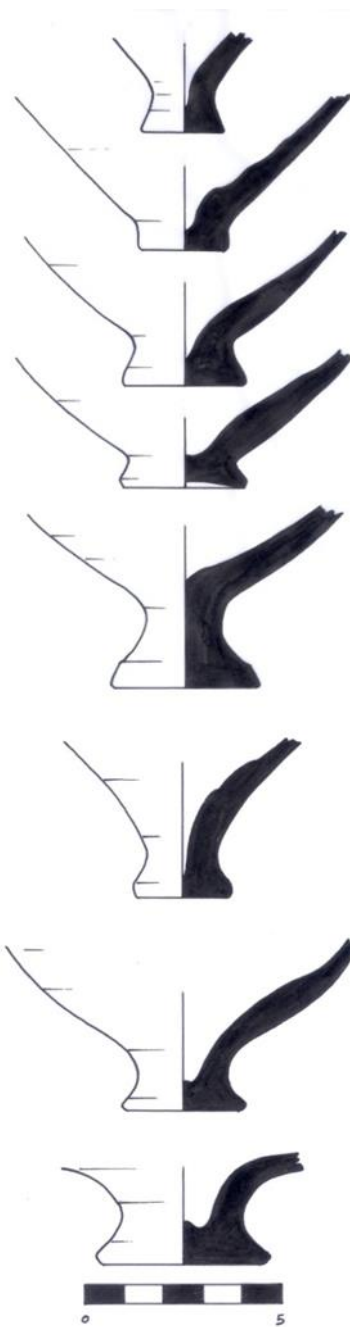
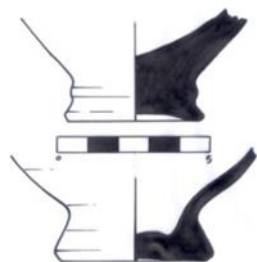
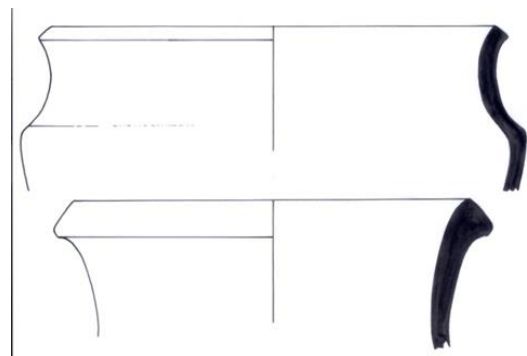
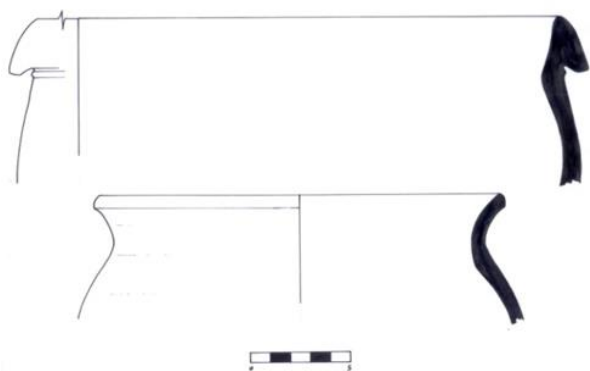
تصویر ۲: ضلع شرقی محوطه - دید از شمال شرق

نقشه ۱: استان ایلام، منابع آب و موقعیت کول خزینه

تصاویر ۳ و ۴: سفال‌های دوره ایلام میانه I

شکل ۱: طرح سفال‌های دوره ایلام میانه I

جدول ۱: کاتالوگ شکل ۱

ردیف	شماره قطعه	رنگ سفال			نوع بیشترین ضخامت بدنه	تکنیک ساخت	خمیر مایه
		خمیره	سطح درونی	سطح بیرونی			
۱	لبه	نخودی نارنجی	پوشش کرم	پوشش کرم	ظریف	چرخ ساز	مواد معدنی
۲	لبه	نخودی سبز	پوشش نخودی سبز	پوشش نخودی سبز	ظریف	دست ساز	مواد معدنی و آلی
۳	لبه	نخودی	پوشش نخودی	پوشش نخودی	معمولی	دست ساز	مواد معدنی و آلی
۴	لبه	نخودی سبز	پوشش نخودی سبز	پوشش نخودی سبز	ظریف	دست ساز	مواد معدنی و آلی
۵	لبه	نخودی نارنجی	پوشش نخودی نارنجی	پوشش نخودی نارنجی	بسیار ظریف	دست ساز	مواد معدنی
۶	لبه	نخودی نارنجی	پوشش کرم	پوشش کرم	بسیار ظریف	دست ساز	مواد معدنی
۷	کف	نخودی	نخودی	پوشش کرم	ظریف	دست ساز	مواد معدنی
۸	کف	قرمز روشن	پوشش نخودی نارنجی	پوشش نخودی نارنجی	معمولی	دست ساز	مواد معدنی
۹	کف	نخودی نارنجی	پوشش نخودی نارنجی	پوشش نخودی نارنجی	معمولی	دست ساز	مواد معدنی
۱۰	کف	قرمز روشن	پوشش نخودی نارنجی	پوشش نخودی نارنجی	معمولی	دست ساز	مواد معدنی
۱۱	کف	نخودی نارنجی	پوشش نخودی	پوشش نخودی	معمولی	دست ساز	مواد معدنی و آلی
۱۲	کف	قرمز	پوشش نخودی نارنجی	قرمز	ظریف	دست ساز	مواد معدنی
۱۳	کف	قرمز	قرمز	پوشش نخودی نارنجی	ظریف	دست ساز	مواد معدنی
۱۴	کف	نخودی نارنجی	پوشش کرم	پوشش کرم	ظریف	دست ساز	مواد معدنی
۱۵	کف	نخودی نارنجی	پوشش نخودی سبز	پوشش نخودی سبز	معمولی	دست ساز	مواد معدنی
۱۶	کف	نخودی	پوشش نخودی	پوشش نخودی	ظریف	دست ساز	مواد معدنی

۱۰. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۹: ۵ و Gasche, 1973, pl. 19:

22 & pl. 22: 13

۱۱. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۸: ۴

۱۲. Gasche, 1973, pl.21:29

۱۳. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۵: ۳ و گروه ۱۰: ۴ و

دومیروشیجی، ۱۳۷۶، شکل ۵: ۶ و

Gasche, 1973, pl. 22: 8

۱۴. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱۰: ۳ و دومیروشیجی، ۱۳۷۶،

شکل ۵: ۵

۱۵. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱۲: ۳

مراجع مقایسه و گاه‌نگاری شکل ۱

۱. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱۶: ۱

۲. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۲: ۱ و گروه ۳: ۱ و دومیروشیجی،

۱۳۷۶، شکل ۵: ۹ و ۱۰

۳. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۳: ۱ و دومیروشیجی، ۱۳۷۶، شکل

۸: ۵۰

۴. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱: ۲

۵. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۵: ۲، گروه ۶: ۲ و گروه ۱۱: ۸ و

Gasche, 1973, pl. 21: 23 & pl. 22: 27

۶. Gasche, 1973, pl. 12: 21 & pl. 22: 1 – 18

۷. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱۳: ۵ و Gasche, 1973, pl.

22: 17

۸. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱۴: ۵ و گروه ۱۳: ۲

۹. نگهبان، ۱۳۷۲، گروه ۱۲: ۵ و دومیروشیجی، ۱۳۷۶، شکل

۶: ۵۰